

СУПРАСЛЬСЬКА ОБИТЕЛЬ НА ПЕРЕХРЕСТІ КУЛЬТУР: УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ (XVI ст.)

Супрасльський Благовіщенський монастир, заснований 1498 р. на Підляшші Олександром Ходкевичем, являв собою унікальний соціокультурний осередок, розташований на межі *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Romana*. Це пограничне положення відбилося навіть на зовнішньому вигляді обителі, в архітектурі якої простежувалися риси як візантійської, так і латинської культур.

На жаль, і досі бракує наукових синтез, в яких було б висвітлено усі аспекти культурної історії монастиря, – а тим більше досліджень, присвячених тематиці, заявленій у титулі нашої статті. За радянських часів постала хіба дотична публікація О. Рогова¹, в якій чимало огріхів і помилок. Скажімо, звертаючись до монастирського пом'яника, укладеного у 1631 р., він цитує запис 1507 р. про «род с Торопца з Москвы благородного Матфея Иоанновича» й резюмує: «Як бачимо з цього запису, жителі Московської держави знали про Супрасльський монастир уже на дев'ятий рік його існування»². Відтак, дослідник не усвідомив, що йшлося не про пересічного «жителя Московської держави», а про одного з найвизначніших православних книжників, які працювали у територіальних межах Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ) – Матвія Десятого³.

Відомо, що упродовж 1502–1507 рр. Десятий створив місцевий аналог Геннадіївської Біблії, який згодом одержав, за прізвиськом автора, назву Десятоглава. Цей розкішно ілюмінований біблійний звід (щоправда, неповний⁴) містить розлогу автобіографічну післямову «о написавшем

¹ *Рогов А.И.* Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // *Славяне в эпоху феодализма.* Москва, 1978. С. 321-334.

² Там же. С. 328.

³ Докладніше про нього див.: *Темчин С.* Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского // *Latopisy Akademii Supraskiej.* Vol. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej.* Białystok, 2010. S. 27-35; *Его же.* Матвей Десятый и составление третьей (литовской) редакции Измарагда // *Slavistica Vilnensis.* 2005–2009. (Kalbotyra. № 54 (2)). Vilnius, 2009. P. 169-178.

⁴ Щодо його структури див.: *Алексеев А.А., Лихачева О.П.* Супрасльський сборник 1507 г. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН СССР / Под ред. М.В. Кукушкиной.* Ленинград, 1978. С. 34-58; *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург, 1999. С. 201.

книги сия»⁵, яка вважається зразком оригінальної церковнослов'янської літератури з теренів Литовської держави. З її тексту випливає, що автор, уродженець Торопця (який лише 1503 р. відійшов до Москви), десятий син у дуже набожній родині, на відміну від родичів, обрав світську кар'єру⁶ – однак «обещахся церкви Божии послужити» і згодом вирішив «написати своєю рукою книгу», аби заповісти її «на память своей души и своих родителей».

За цими позірно скромними намірами крився масштабний задум зі створення біблійного кодексу, реалізуючи який, Десятый виступив як археограф, текстолог, писець, каліграф і художник. На допомогу майстрові прийшов «вельможа», якому він служив, – «Феодор, писарем бывый в Великом княжестве Литовском». Цей «христоробец», звільнивши Матвія від виконання безпосередніх обов'язків, надав йому можливість «благополучно» працювати. Діставши «от службы впокой», той розпочав свою роботу у Вільні, а скінчив у щойно заснованому Ходкевичем Супрасльському Благовіщенському монастирі, заклавши підвалини тамтешнього скрипторію.

Стосовно особи Матвієвого добродієця усталилася гіпотеза, що цим вельможею-«христоробцем» був Федір Янушкович (Янушевич), котрий перебував на писарській посаді на зламі XV–XVI ст., десь від кінця 1480-х до 1505–1506 рр.⁷ Однак паралельно у канцелярії працював Федір Григорович, котрий видається нам кращою кандидатурою на роль покровителя Десятого. Справа в тому, що він пішов із життя перед кінцем

⁵ Див. її публікацію: *Филарет*. Библиейские книги 1507 года // Известия по русскому языку и словесности имп. Академии наук. Т. 8: (1859–1860 гг.). Ч. 2. Ст. 146-149. Варто занотувати, що вираз із післямови до Десятоглава повторив у післямові до львівського Апостола 1574 р. першодрукар Іван Федоров (*Немировский Е.Л.* Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990. С. 116). Зауважимо також, що Л. Щавінська додала до топографії цього твору Київ (*Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. Минск, 1998. С. 27-28) – очевидно, не зрозумівши, що в тексті йдеться не про київський Поділ, а про «поділ» у сенсі «низ» (батько Матвія постригся в ченці у торопецькому монастирі «святого Николы на горе», а мати стала черницею «в монастыри женstem на подоле, в святого Иоанна Предтечи» в «своём отечестве, в граде Торопци»).

⁶ До речі, у цьому контексті ніхто із дослідників не зауважив архаїчних уявлень про те, що «бути десятим чи десятою у сім'ї – до нещастя»; це також вважалося ознакою певної відмінності, «інакшості» (*Новичкова Т.А.* Эпос и миф. Санкт-Петербург, 2001. С. 93–94).

⁷ *Нікалаеў М.* Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст. Мінск, 1993. С. 74; *Темчин С.Ю.* Матвей Десятый ... Р. 174, 176. Точні дати його перебування на писарській посаді в літературі варіюються – зокрема, через те, що на початку своєї кар'єри він підписувався іменем батька, також великокняжого писаря.

травня 1503 р.⁸ – і його смерть правдоподібно пояснює те, чому Десятий покинув Вільно й перебрався у Супрасль, «державу благоверного христоролюбиваго вельможи Александра Ходкевича»⁹. До того ж ця дата узгоджується з розрахунками С. Темчина, котрий, аналізуючи джерела Десятоглава, дійшов висновку, що «переїзд Матвія зі столиці ВКЛ до монастиря слід датувати 1503–1504 рр.»¹⁰.

Утім, слід занотувати, що обидва Федори мали високе суспільне становище і можуть без застережень потрактовуватись як «вельможі»¹¹. Син писаря Федір Янушкович, пов'язаний походженням з Волинню, піднявся до рівня «найвищого» писаря і зрештою став старостою луцьким і маршалком Волинської землі (відтак, «був першою особою в історії Литви, котра завдяки праці в канцелярії досягла рангу воєводи»¹²). Його тезко Федір Григорович також мав статус «найвищого» писаря, виконував дипломатичні доручення і обіймав низку посад; натомість питання про його «отечество»¹³ нам видається не роз'ясненим. К. Петкевич виводить Федорове коріння з Сіверщини, покликаючись на твердження

⁸ Груша А.І. Канцелярья Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мінск, 2006. С. 144. Зауважимо, що на особу Федора Григоровича звертав увагу ще Філарет (Гумілевський), однак він плував його з іншою людиною – Федором Святошею (*Филарет*. Библейские книги 1507 года. Ст. 147), котрий перебував на писарській посаді у 1506–1516 рр. (Груша А.І. Канцелярья ... С. 148-149).

⁹ Вочевидь, Матвія приваблювали наявні у Супраслі книги, бо на той час його рідний брат Євфимій був ігуменом одного з полоцьких монастирів; у 1509 р. він узяв участь у роботі собору, скликаного у Вільні митрополитом Йосифом Солтаном (*Макарий*. История русской церкви. Кн. 5. Москва, 1996. С. 107).

¹⁰ Темчин С. Роль Матвея Десятого ... С. 32; *Его же*. Матвей Десятый ... Р. 174.

¹¹ При цьому вони були, в певному сенсі, «взаємозамінними»: за відсутності Федька Григоровича «при великом князи» залишався його тезко, який і виконував функції свого колеги – фіксував надання й рішення «господаря» (Див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Т. 21. Москва, 1915. С. 12, 45 (1496 р.)).

¹² Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. Poznań, 1995. S. 21. Занотуємо також, що Федір Янушкович по-християнськи подбав про своїх близьких, внісши імена померлих до пом'яника Києво-Печерського монастиря (*Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1892. Кн. 6. Отд. 3. С. 38). З його численних «колег» по канцелярії такою можливістю скористалися лише Копоть і Богуш Боговитинович, а також абсолютно невідомий фахівцем «Олехно Василевич Резанцов, дяк королів» (*Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры. С. 56, 60, 65, 66).

¹³ Користуємось терміном, який Матвій Десятий тричі вживав щодо своєї «малої батьківщини» – Торопця; він також зустрічається у наративних пам'ятках XV ст. («Похвалі Вітовту» та Волинському короткому літопису, про який йтиметься нижче; там під «отечеством» розумілися, відповідно, Литва і Волинь).

Ст.-М. Кучинського про його належність до тамтешніх бояр Григоровичів і, зокрема, про родинний зв'язок із чернігівським боярином Іваном Григоровичем¹⁴; одначе останній мав прізвище – Циб¹⁵, що суттєво підважує ці генеалогічні побудови.

Як би там не було, сановний «христоробец» Федір навряд чи ініціював створення Десятоглава (як це подеколи стверджується у літературі) – однак, сприяючи Десятому, не міг не розуміти значення його роботи. Вже згодом до цього починання долучився співкритик Супрасльського монастиря митрополит Йосиф Солтан. За його велінням у пандан до Десятоглава у Вільні у 1514 р. було переписано П'ятикнижжя Мойсеєве, якого бракує в Десятоглаві; тоді ж, вочевидь, переписали й історичні книги Біблії, також відсутні у Десятоглаві (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір) – й обидва рукописи зрештою опинились у Супраслі, поруч із утвором Десятого.

Повертаючись до праці О. Рогова, відзначимо слушність його зауваги про тісні зв'язки Супрасльської обителі з Києвом і з Києво-Печерським монастирем зокрема. Утім, ця думка ілюструється некоректними прикладами. Зокрема, немає доказів, що славетна Супрасльська мінея XI ст. потрапила на Підляшшя саме з Києва – існує декілька гіпотез щодо її походження¹⁶. Невірно цитується маргіналія «Християнської топографії» Козьми Індикоплова з супрасльської книгозбірні: «А как Киев изжог Менгирей тому 107 лет»¹⁷. По-перше, це тільки фрагмент оригінального запису з переплутаними датами (що до них ми повернемося нижче): «Как царь турецкий Царьгород посел, тому 107 лет, а как Киев был изжог Менгирей, тому 73 лета»¹⁸. По-друге, цей невеличкий текст свідчить не стільки про «інтерес до подій, які відбувались у Києві», скільки про збереження у Супраслі пам'яті про одну з найдраматичніших сторінок родинної історії Ходкевичів – погрому міста кримським ханом Менглі-Гіреєм у 1482 р.

¹⁴ Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie ... S. 20; Kuczyński St.-M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 367 (у Петкевича помилково вказана с. 357).

¹⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 214. Прим. 5.

¹⁶ Темчин С. Бытование древнеболгарского Супрасльского сборника в Великом княжестве Литовском в XVI–XVII вв.: новые данные // Преоткриване. София, 2012. С. 196–197.

¹⁷ Рогов А.И. Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами. С. 327.

¹⁸ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 102.

Напад на Київ стався 1 вересня, на Семенів день, з якого в ті часи розпочинали відрахунок нового року. Один із літописців – найвірогідніше, очевидець, зазначає, що київський воєвода Іван Ходкевич (батько засновника Супрасльського монастиря) отримав звістку про наближення ворога за чотири дні до появи татар на околицях міста. Цих кількох днів було, звісно, замало, аби як слід організувати його оборону. «Во град», під захист міських укріплень, «збегошася многие люди». У київському замку сховався печерський ігумен із усіма монастирськими старцями та скарбницею. «И прииде царь (Менгли-Гірей) под град на день Семена Летопроводца, в первый час дни, изряди полки и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И Божиим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало [было] тех, кои из града выбегоша, [но] и тех поимаша; а посад пожгоша и ближние села»¹⁹.

Менгли-Гірей «полону бесчисленно взял»; потрапив до нього й київський воєвода з усією родиною. Сам він і його дочка так і померли в татарській неволі; дружину й сина Івана Ходкевича згодом було викуплено. Долю воєводи розділив і печерський ігумен; самий монастир було пограбовано; рятуючись від ворога, деякі із ченців «бежали в пещеру и задохшася». «Учиниша пусту» Київську землю й «пленив русских порубежных городов 11», Менгли-Гірей повернувся до Криму. Пам'ять про ці події й шанували у Супраслі – так само, як і про так звану «змову князів» 1481 р., що до неї якимсь чином був причетний той-таки Іван Ходкевич.

Її характер залишається й досі не проясненим, попри те, що впродовж останніх десятиліть уся сукупність дотичних фактів кількаразово переглядалася фахівцями, серед яких слід згадати передусім А. Крупську та М. Крома²⁰. Змові передувало перетворення Київщини на воєводство. Так сталося з волі володаря ВКЛ Казимира, який на звістку про смерть місцевого князя Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника – Мартіна Гаштольда, швагра (брата дружини) покійного князя. Однак Семен мав прямих спадкоємців – сина Василя й брата Михайла, на той час намісника в Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі всіляко відмовлялися прийняти М. Гаштольда. За словами

¹⁹ Докладніше див.: *Pelenski J. The Sack of Kiev of 1482 in Contemporary Muscovite Chronicle Writing // Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. New York, 1998. P. 103-115.*

²⁰ Див.: *Krupska A. W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o «dominium Russiae» // Roczniki Historyczne. 1982. S. 121-146; Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 1995. С. 72-77. Порівн.: *Русина Е.В. Флорентийская уния и Русь: этнокультурный аспект // Религия и Русь, XV–XVIII вв. Москва, 2020. С. 45-48.**

Яна Длугоша, вони двічі не впускали його до міста, «кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (коли Казимир не поставить у них князем Михайла Олельковича. – *Авт.*) іншого собі князя добудуть», якщо не «грецької, то латинської віри»²¹. Ця завзятість красномовно свідчить про сталість традиції князівського правління на Київщині. Однак у 1471 р. їй було покладено край: кияни під загрозою воєнної виправи проти міста мусили визнати владу М. Гаштольда. Так Казимир домогся свого й «царственный град Киев и княжение его в воеводство перемены»²².

Такий перебіг подій не задовольняв нащадків Володимира Ольгердовича, переконаних у своїх правах на Київ. Недарма ж Семен Олелькович перед смертю «вінував» (тобто фактично забезпечив) свою дружину «киевскими пригородки и волостями», що було б неможливо, якби він не почувався господарем у власному князівстві. Тож навряд чи відповідає дійсності версія Я. Длугоша, згідно з якою в останні дні життя князь Семен, надіславши у дар Казимирові свого коня та лук (чим нагадував про власну звिताгу в боротьбі з татарами), передав під його опіку свою родину й володіння, фактично зрікшись останніх на користь володаря Литви.

Адже й через три десятиліття після цих подій племінник Семена Олельковича, Семен Михайлович, позиваючись із його вдовою Марією за свій Копильсько-Слуцький уділ, дивувався, «которым обычаем Киев, удел князя твоего, после живота [смерті] его от тебе и от твоих детей отошел» і чому «король его милость граничную землю Киев на себе взял», надавши в «хлебокормление» родині покійного князя Пінськ (з правом повернути його «опять к своей руке») ²³.

Нашадки Володимира Ольгердовича не могли змиритись і з тим, що їх, попри високий родинний авторитет і знатність походження, фактично відсунуто від політичної влади. Нагадаємо, що свого часу той-таки Семен Олелькович двічі висувався кандидатом на великокнязівський стіл: адже він походив зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мав більші права на престол, аніж Казимир – нащадок Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу.

Кривди, заподіяні київським князям, болісно переживали й далекі нащадки Володимира Ольгердовича. Один із них, князь Іван Бельський, у

²¹ Цит. за: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. I: Литовский период. Одесса, 1912. С. 59.

²² Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 1. С. 37.

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. № 163. С. 185-186.

1567 р., тобто майже через два століття після приходу до влади Ягайла, докоряв у листі з Московщини до Литви його правнукові, великому князеві литовському Сигізмунду-Августу: «Наша была отчизна Великое княжество Литовское, заньже [оскільки] прапрадед наш, князь Володимер – великого князя сын Олгердов, и как князь великий Олгерд понял [узяв за себе] другую жену, тверянку (Юліану, дочку князя Олександра Тверського. – *Авт.*), и для тое другой своей жены прадеда нашего отставил, а дал тот столец, Великое княжество Литовское, другой своей жены детем, сыну Ягайлу»²⁴.

Втрата обох князівських «отчизн» – Києва й Вільна, вочевидь, і спонукала нащадків Володимира Ольгердовича до згаданої змови, яка, без сумніву, мала династичний характер. Її організаторами стали онуки Володимира Ольгердовича Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський, а також Іван Юрійович Гольшанський, правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Олельківні. Змову викрили; Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами.

За браком відповідних даних годі судити про наміри організаторів змови. Очевидно, й для більшості сучасників вони залишилися таємницею. Принаймні на таке припущення наштовхує запис 1481 р. у Волинському короткому літопису, про який йтиметься нижче: «Месяца августа 30 король польский и литовский Казимир повеле стяти [стратити] князя Михаила Олелковича а князя Ивана Юрьевича, вина их Богу единому сведущу»²⁵.

За свідченнями деяких джерел, змовники хотіли детронізувати (а можливо, і вбити) Казимира Ягайловича й посадити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Для цього начебто передбачалося використати весілля Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир. За іншою версією, убивство мало статися під час полювання – на князівських «ловах». У будь-якому випадку лише щасливий збіг обставин нібито врятував Казимира від смерті.

Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намагалися відірвати від Литви землі по р. Березину й піддатися з ними Москві²⁶. Втім, не виключено, що змовники сподівалися на підтримку великого князя московського, з домом якого Олельковичів

²⁴ Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 71. Санкт-Петербург, 1892. С. 501; Послания Ивана Грозного. Москва–Ленинград, 1951. С. 244–245.

²⁵ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 35. Москва, 1980. С. 122.

²⁶ Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. Т. 6. Санкт-Петербург, 1853. С. 233.

пов'язувала родинна традиція²⁷. На окремий розгляд заслуговує припущення М. Крома (похідне, як здається, від зауваги О. Преснякова²⁸), що згадка про р. Березину в контексті намірів заколотників постанала через те, що володіння Гольшанських були на притоці Березини – р. Ольшанці²⁹. Однак це припущення ігнорує той факт, що Березина у XV–XVI ст. уважалася традиційною межею між Литвою та Руссю³⁰.

У будь-якому випадку не витримує критики думка, уперше висловлена, здається, М. Любавським³¹, що «змова князів» була прямим наслідком виданого Казимиром Ягеллончиком на прохання його сина Казимира (пізніше визнаного святим) наказу про заборону будівництва та відновлення православних храмів у ВКЛ (1481 р.). Як свідчення на користь цієї гіпотези висувалося твердження іншого сина Казимира, Олександра, про релігійне підґрунтя спрямованої проти його батька змови (1501 р.)³². Якщо, однак, цей аргумент був підважений ще М. Грушевським (котрий розцінив Олександрову заяву, зроблену в розпал релігійної за своїм ідеологічним оформленням московсько-литовської війни 1500–1503 рр., як «очевидне перенесення пізніших мотивів, пізнішого колориту на епізод 1481 р.»³³), то питання про згаданий вище Казимирів наказ здобулося на зважену наукову оцінку дещо пізніше.

У 1920–1930-х роках до цього питання неодноразово зверталися польські науковці³⁴, однак їхні висновки залишилися непоміченими в радянській історіографії. На початку 1970-х років А. Хорошкевич, досліджуючи грамоти кінця XV ст., які збереглися у складі Литовської Метрики, потрактувала фактичний брак надань на користь православної церкви як

²⁷ Приводом до активізації контактів з Москвою напередодні «змови князів» могли стати розпочаті 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Олельковича Оленою (дочкою Євдокії Олельківни й Стефана Молдавського) і сином Івана III Іваном Молодим.

²⁸ Див.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т. 2. Вып. I: Западная Русь и Литовско-Русское государство. Москва, 1939. С. 154.

²⁹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой... С. 74-75.

³⁰ Див. щодо цього: Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 71-72; Варонін В. Рака Бярэзіна як мяжа паміж «Руссю» і «Літвой» // Беларускі Гістарычны Агляд. 2006. Т. 13. С. 177-197.

³¹ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. С. 189.

³² Акты ЗР. Т. 1. № 188. С. 222.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. Київ–Львів, 1907. С. 272.

³⁴ Див., передусім: Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Warszawa, 1934. S. 78-81.

реалізацію Казимирової заборони³⁵. Ця думка була спростована З. Войтковяком³⁶, котрий відзначив, що уявлення про заборону відновлення та будівництва церков у 1481 р. є лише відгуком історіографічної легенди про діяльність св. Казимира, давно відкинута наукою³⁷. У документах XV ст. маємо тільки поодинокі посилання на якусь не окреслену чітко давню традицію «церквей греческого закону больше не прибавляти»; на неї покликався великий князь литовський Олександр, відмовляючись будувати для своєї дружини Олени, доньки Івана III, православну церкву у Вільно (1494–1495 рр.)³⁸. У документах XVI ст. є вказівка, що згадана заборона була ініційована Вітовтом; утім, на практиці вона майже не застосовувалася – хіба що на власне литовських теренах, де людність була суцільно католицькою.

Тож трактування «змови князів» як акції, спровокованої дискримінацією православ'я, є більш ніж проблематичним – особливо коли взяти до уваги, що кількома роками раніше, у 1476 р., Михайло Олелькович і Федір Бельський декларували свою відданість принципам Флорентійської унії, підписавши звернення митрополита Мисаїла до папи Сікста IV³⁹. Принциповим є й те, що, як показав М. Кром, не існувало зв'язку між утечею до Москви Федора Бельського та пізнішими переходами на службу до Івана III «українних» князів⁴⁰.

Нам же важливо акцентувати, що причетним до викриття змови був, вочевидь, київський воевода Іван Ходкевич – батько Олександра Ходкевича⁴¹. Тож не дивно, що обидві події, пов'язані з цим персонажем, потрапили на сторінки створеного у Супрасльській обителі Волинського короткого літопису, званого в історіографії завдяки тому, що в ньому міститься «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»⁴² (далі: «Сказання»). Цей твір, що складається з опису битви й

³⁵ *Хорошкевич А.Л.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970. С. 53-54, 64.

³⁶ *Wojtkowiak Z.* Dyplomatyka a polityka litewska w końcu XV wieku // Acta Baltico-Slavica. Т. 9. 1976. S. 275-277.

³⁷ Див. щодо цього також: *Rabikauskas P.* Św. Kazimierz, patron Litwy. Kraków, 1997. S. 51-53.

³⁸ Акты ЗР. Т. 1. № 116. С. 141.

³⁹ Докладніше про згадане звернення див.: *Русина О.* Мисаїлове послання Сіксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Вип. 7. Київ–Нью-Йорк, 2002. С. 281-296.

⁴⁰ *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. С. 76-77.

⁴¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 4. С. 270.

⁴² Битва під Оршею (нині – райцентр Вітебської обл. Білорусі) являла собою один із ключових моментів литовсько-московської війни 1512–1522 рр. Переконлива перемога

панегірика гетьману, попри акцентований Михайлом Грушевським «визначний – при загальній бідності нашого матеріалу – літературний інтерес»⁴³, ще й досі не здобувся на ґрунтовне наукове дослідження.

Між тим, йому належить особливе місце серед синхронних літературних пам'яток, які вихваляють згадану подію. Ті, у переважній своїй більшості, з'явилися у Кракові й були орієнтовані на смаки та політичні запити королівського двору, виступаючи як елемент масштабної пропагандистської кампанії, організованої володарем Польщі й Литви Сигізмундом I⁴⁴.

Що ж до «Сказання», то це пам'ятка православної книжності. Вона дійшла до нас у складі Супрасльської літописної збірки, яка сформувалася на початку XVI ст.⁴⁵ Ця збірка, що нині знаходиться у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві (ф. 181, оп. 1, ч. 1, № 21/26), була складовою давнішого конволюта, відомого за описом бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як «книга Царственник з летописц(ем)»⁴⁶.

над московитами, здобута військами на чолі з гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким 8 вересня 1514 р., суттєво не вплинула на перебіг війни. Зокрема, литовцям не вдалося відвоювати захоплений Василієм III у липні того-таки року Смоленськ (хоч він і залишився єдиним територіальним здобутком Росії у війні 1512–1522 рр.).

⁴³ Грушевський М. Історія української літератури. К., 1995. Т. 5. Кн. 1. С. 202. Вчений, на жаль, не зробив помітного внеску у вивчення твору, але майже повністю надрукував його текст у своїй книзі (с. 202-205).

⁴⁴ Докладніше див.: *Граля І.* Мотивы «оршанского триумфа» в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма: Чтения памяти В.Б. Кобрин. Москва, 1992. С. 46-50.

⁴⁵ Збірку повністю надруковано: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. Москва, 1836. Текст «Сказання» міститься тут на с. 149-154.

⁴⁶ *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1890. Кн. 4. С. 138-139; *Тиховский Ю.* Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. 1893. № 9. С. 373-374; *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. С. 32, 130. Зауважимо, що згаданий конволют з'явився у бібліотеці монастиря до того, як його архімандритом став Сергій Кимбар (*Морозова Н., Темчин С.* Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.) // *Z dziejów monasteru Supraskiego.* Białystok, 2005. S. 130. № 17). Раніше вважалося, що це сталося у 1532 р., однак нещодавно С. Темчиным була запропонована інша дата – 1527 р. (*Темчин С.Ю.* Супрасльський ієромонах Арсеній і его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№ 185) // *Афон и славянский мир.* Сб. 3. Афон, 2016. С. 365, 366).

Сама збірка також складається з двох частин. Перша – це список так званого літопису Авраамки⁴⁷; у ньому бракує хронографічного початку і він, як і Толстовський список цього літопису (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, ОСПК, F.IV.156), уривається на описі погрому Москви ханом Тохтамишем (1382 р.).

Другий літопис відзначається значно складнішою структурою; при виданні Супрасльського збірника у 1836 р. його охрестили Київським скороченим (сама пам'ятка назви не має)⁴⁸. Цікаво, що аналогічним найменуванням цього літопису оперував М. Карамзін, який ознайомився з ним задовго до публікації Супрасльської збірки. Описуючи перебіг битви під Оршею, він зауважив у примітках до сюжету: «У меня есть краткий Киевский современный летописец, который удивительным образом славит Острожского за сию победу»⁴⁹. Тож склалася думка, що саме Карамзін був автором цієї назви.

Грушевський акцентував її конвенційний характер: «Так назвав сю літописну збірку М. Карамзін, і під цією назвою вона зосталась і досі; хоч її київське походження дуже сумнівне, і тому ся назва часом береться в лапки, але за браком іншої короткої влучної назви, вона й досі вживається в літературі»⁵⁰. Тож вчений цілком поділяв позицію тих дослідників, котрі ще на зламі XIX–XX ст. констатували, що назва «Київський скорочений літопис» практично не відповідає змісту і не вказує на місце створення пам'ятки⁵¹.

У компілятивній частині цього твору (яку М. Присьолков визначив як вибірку звісток із Новгородського П'ятого літопису 862–1461 рр. з трьома

⁴⁷ Див. щодо нього: *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А.* Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. Т. 2. Kraków, 1997. С. 75-79 (опис Віленського списку, який вважають подеколи оригіналом літопису Авраамки); *Бобров А.Г.* Новгородские летописи XV века. Санкт-Петербург, 2001. С. 229-233. Варто зауважити, що останніми роками уявлення про роль писця Авраамки у створенні цього літопису зазнали суттєвих коректив (Див. передмову Б.М. Клосса до репринтного перевидання пам'ятки: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov33.htm>).

⁴⁸ У літературі за автентичну назву літопису подеколи видається виділений кінорвар'ю заголовок його першої статті (862 р.): «Начало русских князей Рускаго княженья». Помилковість такої інтерпретації зауважував ще Ю. Тиховський (Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 365).

⁴⁹ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. Т. 7. Санкт-Петербург, 1819. Примечания. С. 33.

⁵⁰ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 197.

⁵¹ *Тиховский Ю.* Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 365; *Арнаутов В.А.* «Киевская» летопись Супрасльского сборника: (К вопросу о смоленском летописании) // *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. 1909 г. Т. 14. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1910. С. 1, 2.

додатковими записами за 1453, 1483, 1491 рр.⁵²) простежується виразний інтерес до історії Смоленська. Його ж стосуються й фінальний запис літопису про взяття міста Василієм III, зроблений по живих слідах події, і «Сказання» про спровоковану цим битву під Оршею (хоча обидва факти помилково датовані 1515 р.). Решта ж наявних у літопису оригінальних звісток, що охоплюють кінцеві десятиліття XV ст., торкається, головним чином, подій на Волині (хоч літописець не обійшов і значно масштабніші за історичним виміром явища). Грушевський, чуючи в них «голос волинця», навіть припускав, що йдеться про «записки, що походили з двору князів Острозьких»⁵³.

Не дивно, що згодом відомий дослідник літописання Великого князівства Литовського М. Улащик перейменував цей літопис на Волинський короткий⁵⁴; він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів⁵⁵, що, в принципі, не є коректним: походзячи з теренів Литовської держави, вказана пам'ятка типологічно й структурно не має з ними нічого спільного⁵⁶. На це вказав, зокрема, литовський дослідник К. Гудмантас, назвавши згаданий літопис «специфічним джерелом, створеним на периферії держави»⁵⁷.

Крім цього, вбачаючи в літопису цілком оригінальний твір, Улащик не зауважив, що перша його частина має не тільки компілятивній, а й

⁵² *Приселков М.Д.* Летописи Западной Украины и Белоруссии // Ученые записки ЛГУ. Ленинград, 1941. № 67: Серия ист. наук. Вып. 7. С. 22-23; див. також передрук цієї статті: *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. Санкт-Петербург, 1996. С. 300-301. Про Новгородський П'ятий літопис див.: *Бобров А.Г.* Новгородские летописи XV века. С. 218-224.

⁵³ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 198, 199. Складно сказати, чому М. Приселков уgliedів у них «спробу місцевого київського літописання» (*Приселков М.Д.* Летописи ... С. 23; *Его же.* История ... С. 301).

⁵⁴ *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1985. С. 52–54.

⁵⁵ Летописи белорусско-литовские. С. 118-127. «Сказання», що нами аналізується, міститься на с. 125-127 цього видання.

⁵⁶ Вчений відійшов від традиційного розуміння білорусько-литовських літописів як певного різновиду наративних пам'яток, потрактовуючи їх вкрай спрощено: як такі, що в них «викладена історія Великого князівства Литовського» й «написані на території цієї держави». По суті, безпідставно розширивши коло білорусько-литовських літописів, Улащик «підверстав» під це визначення не лише білоруські міські хроніки XVII–XIX ст. (мовляв, «адже це теж літописання»), а й навіть український хронограф 2-ї редакції, який, до речі, постав на вітчизняних теренах у 20–40-х роках XVII ст., коли ті перебували у складі Польської Корони (Докладніше див.: *Русина О.В.* Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 135-137).

⁵⁷ *Gudmantas K.* Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego // 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergale ir jos ženklai. Vilnius, 2014. S. 101.

вторинний характер, частково відтворюючи Толстовський список літопису Авраамки – що не раз відзначалось у літературі⁵⁸.

Відтак, запроваджена М. Улашиком назва також є умовною й має безпосередній стосунок лише до комплексу записів за 1481–1500 рр., які й становлять самостійний пам'ятник літописання⁵⁹. Серед них можна виокремити нотатки, зроблені, безсумнівно, в оточенні володимиро-волинського єпископа Вассіана. На користь такої атрибуції свідчать як їх характер та авторська лексика, так і те, що волинські звістки літопису охоплюють період 1487–1497 рр., тобто час перебування Вассіана в сані єпископа. До цих погодних записів не раз зверталися дослідники, вишукуючи в них маніфестації регіональної свідомості, локальний волинський патріотизм⁶⁰.

Це, звісно, не додає назві «Волинський короткий літопис» рис науковості. До того ж вона не вповні витіснила попередню, «Карамзінську». Навіть в академічних виданнях останніх років можна зустріти застарілий термін «Короткий Київський літопис»⁶¹; маємо й плутанину, спричинену перейменуванням пам'ятки. Так, в одній з праць, присвячених князю Острозькому, В. Ульяновський спочатку цитує похвалу з «Короткого Київського літопису», а потім зауважує: «Так само величально описує ці подвиги гетьмана “Волинський короткий літопис”»; трохи нижче, натомість, повідомляється, що «великий панегірик К.І. Острозькому» з приводу перемоги під Оршею включено до «Короткого Волинського літопису»⁶². В іншій своїй публікації дослідник пише про співставлення князя Острозького «з Олександром Македонським, Пором Індійським, Антіохом Македонським, Тіграном Вірменським, біблійним воїтелем

⁵⁸ *Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. Москва–Ленинград, 1938. С. 234–235, 253–254; *Приселков М.Д.* Летописи ... С. 22–23; *Его же.* История... С. 300–301; *Фомина Т.Ю.* Летопись Авраамки: состав, источники, время создания // Актуальные проблемы источниковедения. Витебск, 2015. С. 145–146.

⁵⁹ До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний з Толстовського списку літопису Авраамки.

⁶⁰ Див., зокрема: *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations. Cambridge, 2006. P. 110–111; *Плохий С.* Походження слов'янських націй. К., 2015. С. 121–122; *Ульяновский В.И.* Украинские летописи начала XVI – первой половины XVII в.: Надрегиональное в региональных нарративах // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. Москва, 2018. С. 231–234.

⁶¹ Історія української літератури у 12-ти томах. Т. 1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). Київ, 2013. С. 669.

⁶² *Ульяновський В.* Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І. Острозького // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Вип. 1. Львів, 1995. С. 26. Порівн.: *Його ж.* До біографії князя К.І. Острозького // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994. С. 49.

Автом (sic!) у тогочасних літописах – Короткому Київському та Короткому Волинському»⁶³.

Подібні твердження, звісно, помилкові. «Сказання» дійшло до нас тільки в одному варіанті⁶⁴. При цьому воно написане з нового аркуша й іншим почерком, ніж попередній текст, і, за спостереженнями П.В. Владимиrowa⁶⁵, має свої правописні й мовні особливості. Відтак, йдеться про самостійний літературний твір, технічно відділений від решти тексту записом-інструкцією про необхідність прикласти «к тым тетратем» ще шість «про запас на летописець».

Це, однак, не означає, що «Сказання» можна інтерпретувати як просту приписку – на рівні з наявною нижче нотаткою про візит до Супрасльського монастиря польського короля і великого князя литовського Сигізмунда-Августа (1543 р.)⁶⁶. Насправді воно невіддільне від загального літописного контексту. По суті, його автор розвинув і розширив коротку звістку про здобуття «славного великого града Смолнеска (sic!)», якою фактично закінчується літопис, включивши до свого «Сказання» як фрагменти цієї звістки⁶⁷, так і її помилкову дату («Индикт 2, август(а) 1 день, в лето 7023 году» = 1515 р.)⁶⁸. Крім цього, кінцівка панегірика Острозькому явно перегукується з короткою заздравницею йому і його брату Михайлу, яка міститься у літопису трохи вище – у сюжеті, присвяченому боротьбі князів із татарськими нападами на Волинь та Полісся («Сим же правоверным князем даруй Г(оспод)и многолетное здравіе и укрепі десницу их и грозны их сотвори супостатам нашим, да прославим тя, единого Бога и человеколюбца»)⁶⁹.

⁶³ Ульяновський В. Рецензія на: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1994. Т. 228. С. 507.

⁶⁴ Щоправда, у 1829 р. з літопису, який містить «Сказання», була знята копія для митрополита Євгенія (Болховитинова), котрого цікавили сюжети, дотичні історії Києва. Нині ця копія зберігається у Державному архіві Курської обл.; на ній є позначка про її подальше копіювання в Дерпті у 1830 р. (Докладніше див.: Новикова О.Л. К истории изучения Супрасльского летописного сборника в первой трети XIX в. // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 50. Санкт-Петербург, 1997. С. 384-386).

⁶⁵ Владимирow П.В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности... С. 139.

⁶⁶ Супрасльская рукопись. С. 155; Летописи белорусско-литовские. С. 127.

⁶⁷ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 365-366.

⁶⁸ Останнє відзначив В. Арнаутов: «Киевская» летопись Супрасльского сборника. С. 34. У виданні Улащика коротка звістка про здобуття Смоленська чомусь датується 1514 р. (Летописи белорусско-литовские. С. 125).

⁶⁹ Супрасльская рукопись. С. 145; Летописи белорусско-литовские. С. 124.

Слід зауважити, що панегірик Острозькому помічений у рукописі кіноварною припискою «Се похвалу (sic!) гетману»⁷⁰. Ця маргіналія дає нам оригінальну назву другої частини «Сказання». Саме ж воно фігурує в літературі під різними назвами: «Повість про перемогу князя Острозького під Оршею і похвальне слово йому», «Сказання про перемогу під Оршею над Москвою» (з похвалою князю Острозькому), «Похвала гетьману Острозькому», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», «розлоге й барвисте оповідання про перемогу Костянтина Острозького», «опис Оршанського бою і похвала». Без сумніву, таке розмаїття термінів по-своєму відбиває брак інтересу до цієї пам'ятки і певних засад у її вивченні.

У радянській історіографії вона практично ігнорувалася – що доволі природно з огляду на політичні погляди автора цього твору. В «Сказанні» вони задекларовані цілком експліцитно. Великий князь московський Василій III представлений у ньому як клятвопорушник, пойнятий бажанням захопити чужі землі – «о(т)чину и дедину» Сигізмунда I. Той, захищаючи «свою правду», вирудає проти московитів свого «славного и великоумного гетмана» Костянтина Острозького. Князь, завдавши відчутної поразки ворожим військам, «церкви божьи христианский и многих мужей и жон от их насилуваньа оборонил».

Таким чином, з погляду анонічного автора «Сказання», захисником православних у Великому князівстві Литовському був князь Острозький, відправлений на війну своїм іновірним «господарем», – тоді як московський «государь», демагогічно маніпулюючи лозунгом захисту своїх єдиновірців, становив для них, по суті, головну загрозу. Наприкінці панегирика князю Острозькому йому адресується побажання: «Как ныне побил силу великую московскую, абы так побивал сил(ь)ную рать татарскую, проливаючи кров(ь) их бесурменьскую!»⁷¹

Зрозуміло, що подібний світогляд не вписувався у москвоцентричну парадигму, яка була панівною у радянській науці. Тож не дивно, що, скажімо, у 1980-х роках українські дослідники при перевиданні фрагментів Волинського короткого літопису повністю випустили «Ска-

⁷⁰ Супрасльська рукопись. С. 152. У виданні Улащика цієї приписки немає.

⁷¹ В іншому місці «Сказання» натрапляємо на менш виразне прівірнювання московитів до «невірних». Віддаючи шану гетьману «з храбрыми рыцери» за те, що вони «многы замкы столечныи и места славныи Великого княжества Литовского и Руского привпокоилю есте», автор зауважує: «Прировнани есте великым, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, которыи иж своим мужством многи замкы христианский от поганьских рук впокоины чинять».

зання»⁷², а згаданий панегірик Острозькому пов'язувався фахівцями з якимись його абстрактними «перемогами»⁷³. Так само природно й те, що в пострадянській білоруській і українській літературі «Сказання» неодноразово цитувалося⁷⁴.

Проміжне положення між двома цими дискурсами займає позиція літературознавця Юрія Пелешенка, чия робота, присвячена українській ораторській та агіографічній прозі XIV–XVI ст., з'явилась у 1990 р. – саме наприкінці Горбачовської «перебудови» й напередодні розпаду Радянського Союзу. Побіжно проаналізувавши «Сказання» й згадавши про звернений до князя заклик «побивать» татар, дослідник інтерпретує цю фінальну фразу у суто радянському дусі: мовляв, автор твору пропонує Острозькому «спрямувати свою силу не на братню єдиновірну московську землю, а на татарів» – і цим він нібито нагадає Григорія Цамблака, котрий в «Житті Стефана Дечанського», «засуджуючи братовбивчу війну між сербами й болгарами, устами свого героя пропонує йти війною “на варвари <...>, а не на Христове люди”»⁷⁵.

Як би там не було, у подальшому українських дослідників, опріч суто політичних аспектів «Сказання», цікавив його образно-метафоричний ряд – точніше, те, чого йому не вистачало. А бракувало «Сказанню» інформації про генеалогію Костянтина Острозького, будь-яких згадок про

⁷² Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 85–87. Цей пропуск особливо помітний на тлі відтворення у публікації сюжетів, дотичних боротьби Костянтина й Михайла Острозьких с кримськими татарами і турками (хоча коротка заздравиця князям тут чомусь також випущена). Зауважимо також помилковість наявної у коментарях (с. 533) інформації стосовно того, що «Короткий Київський літопис» (званий нібито також Супрасльським) потрапив до Супрасльського монастиря у 1530-х роках: як уже відзначалося вище, відомо лише, що це сталося перед 1527 або 1532 р.

⁷³ Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. 1985. № 10. С. 83.

⁷⁴ Втім, першим про нього, здається, «згадав» московський дослідник Борис Флоря, контекстно розглянувши задеклароване у «Сказанні» «вороже ставлення значної частини українських і білоруських феодалів до Російської держави» (Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982. С. 174). Згодом його позицію акцентував Станіслав Думін (Див. його статтю: Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX – начала XX в. Москва, 1991. С. 120–121).

⁷⁵ Пелешенко Ю.В. Развитие української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. К., 1990. С. 87. Відзначимо також переконаність дослідника в тому, що укладач «Сказання» «добре знав як своїх попередників у слов'янському письменстві, так і перекладну літературу»; втім, Ю. Пелешенко не наполягає на запозиченні вказаного мотиву, як і низки інших, з творів Цамблака – для нього очевидна лише «певна спільність у ставленні до традицій у літературі та світосприйманні цих двох авторів» (Там само).

Київську Русь, паралелей із давньоруськими князями – тобто всього того, що історики знаходили у панегіриках, адресованих синові князя – Василю-Костянтину Острозькому, відомому меценату й ревнителю православ'я у Литовській державі.

Звідси робився висновок, що у родині Острозьких інтерес до Давньої Русі був «інновацією» другої половини XVI ст.⁷⁶ Не заперечуючи цей умовивід, хочемо все-таки наголосити, що нам не здається абсолютно коректним співставлення творів, які вийшли з-під пера панегіристів, наближених до князівської сім'ї, й «Сказання» невідомого походження, про автора якого можна упевнено сказати тільки те, що він був сучасником Костянтина Острозького, ставився до «славного гетмана» з неабияким пієтетом і бажав йому на майбутнє «здоровья и счастья».

Це надає особливої ваги питанню про творчу «кухню» безіменного книжника, котра, здається, ніколи не привертала увагу фахівців. Назагал літературознавці й історики убачали в «Сказанні» хіба що епічні мотиви, споріднюючи його зі «Словом о полку Ігореве», билинами й українськими думами⁷⁷. Крім того, більшості видавалося зрозумілим, що в «Сказанні» князь Костянтин Острозький порівнюється з деякими із героїв «Александрії» – перекладного роману про Александра Македонського, дуже популярного у добу середньовіччя і в ранній новий час. Однак до ґрунтовнішого вивчення даного питання так і не дійшло.

Здійснений нами аналіз продемонстрував, що автор «Сказання» був знайомий із так званою Сербською «Александрією», яка з'явилася на Русі у XV ст. Наявна у «Сказанні» згадка про міфічну «реку Арсинорскую» прямо вказує на використання книжником тексту Сербської «Александрії», де ця ріка фігурує як місце зіткнення об'єднаних сил царів Дарія й Пора з Александром Македонським⁷⁸. При цьому стверджується, що Острозький, «великий гетман» короля Сигізмунда, уподібнився до «великого гетмана царя Александра Македонского» Антіоха, коли, опинившись у «Днепра под Оршою», побачив, що річку буде непросто перейти («быс(ть) не борзо преходимъ путь водный»).

⁷⁶ Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York, 2004. P. 154-156; Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. С. 204-206. Порівн. із критичними заувагами: Ульяновський В. Генеалогія княжого роду Острозьких: проблеми конструювання та реконструкцій // Генеалогія: Збірка наукових праць. Вип. 1. Київ, 2013. С. 329-330.

⁷⁷ Тиховський Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 371-372; Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208, 249-250; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... С. 87.

⁷⁸ Александрія: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. Москва-Ленинград, 1965. С. 34, 35.

Однак, всупереч логіці, поданий далі опис тактики князя стосується іншого епізоду Сербської «Александрії» – форсування воїнами Александра міфічної річки Алфолон (Анфілон). Героєм цього сюжету був не Антіох, а македонський полководець Філон, котрий, переслідуючи військо царя Пора, з'ясував, що водна перепона «непреходна есть конскими ногами».

Далі ранні списки Сербської «Александрії» подають малозрозумілий опис переправи: «... предние свалишася (варіанти: исквасише се, сквасишася), а задние, яко по суху, преидоша»⁷⁹. Він повністю запозичується автором «Сказання»: «... пръвии сквасишася, а последний, яко по суху, преидоша».

Зрозуміти цей сюжет дають змогу пізні списки Сербської «Александрії». Так, у списку XVII ст., близькому до вихідного тексту даного твору, роз'яснюється, що воїни Філона попросту витіснили річку: «Филон со всем войском удари в реку и сию из места изгнаша на поле пред ними»⁸⁰. В іншому пізньому списку «Александрії» війська «выбили конными ногами воду на поле из реки»⁸¹.

Однак поєднання двох різних епізодів життєпису Александра у тексті «Сказання» (якщо тільки воно не є наслідком дефектності списку «Александрії», яким користувався укладач «Сказання») залишається незрозумілим за своїми інтенціями. Характерно, що воно веде до явної і грубої помилки: Антіох керує переправою не «храбрых македонян», а «войска персидского». Пояснення цього непорозуміння полягає в тому, що Філон, котрий, між іншим, згадується лише у Сербській «Александрії», фігурує у її тексті як намісник Александра в Персії після поразки Дарія; відповідно, на допомогу Александру у боротьбі з Пором він прибуває «от Персиды»⁸².

Слід зауважити, що використання текстуальних елементів Сербської «Александрії» при описуванні батальних сцен у східнослов'янській писемній традиції не є безпрецедентним. Так, її вплив досить відчутний у «Сказанні про Мамаєве побоїще», куди потрапили не просто окремі цитати, а цілі сюжетні лінії «Александрії» (дії засадного полку, передв'ягання Александра і Антіоха, перелік поганських богів тощо)⁸³.

⁷⁹ Там же. С. 51, 246.

⁸⁰ Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. Москва, 1982. С. 124.

⁸¹ Гаєвський С. «Александрія» в давній українській літературі. К., 1929. С. 57.

⁸² Александрія. С. 51.

⁸³ Докладніше див.: Петров А. «Свеча загорелась сама собой...»: Память о Куликовской битве в идеологии Российского государства XV–XVI веков // Родина. 2003. № 12. С. 101–102.

У випадку з нашим «Сказанням» такі запозичення мали доволі обмежений, «точковий» характер, і їх непросто довести. Скажімо, можна лише припустити, що адресоване князю звернення «честная и велеумная главо» / «пречестная и премудрая главо» має в своїй основі звернення Александра Македонського до Аристотеля («многочестная и мудрая главо»⁸⁴); при цьому варто нагадати, що у своєму «Слові про закон і благодать» Іларіон звертався до князя Володимира «честная главо»⁸⁵.

Як би там не було, автора «Сказання» навряд чи можна назвати майстерним та послідовним у створенні образної системи. Порівнюючи Костянтина Острозького зі славним «гетманом» Александра Македонського Антиохом, він паралельно знаходить у ньому риси («мужества крепость») поверженого недруга Александра – «великого царя индийского Пора, котрому ж многи цари и князи противни быти не могоша». Водночас йому приписується «мужества храбрость» володаря Вірменії Тиграна II Великого, котрий воював із Антиохом XIII: «И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котром же премудрый философ Фролос от Ливия пишет: пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклся съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бжавшу пред ним в Перскую сторону».

При цьому, як бачимо, автор «Сказання» посилається на «Фролоса», під яким слід розуміти римського історика Луція Аннея Флора, укладача компендіуму праць Тіта Лівія під назвою «Епітоми». Насправді, однак, наш книжник не був знайомий із цим твором: дану звістку він почерпнув з 8-ї книги Хроніки Іоанна Малали, дещо її видозмінивши й скоротивши: «С славою възвратися Скипион в Рим, якоже премудрыи Флорос спямятова от Лувия премудраго книг <...> Тигранис некто именем, царь армениск, пришед, сечеса с Антиохом великым сечем. И одоле Антиоху Тигранис, прия Антиохию, град великыи, и царство их все взя, еже име. Бжавшу сему царю Антиоху в Прьскою страну <...>»⁸⁶.

Зауважена нами паралель ніколи не відзначалася фахівцями, котрі помічали у тексті «Сказання» хіба що зіставлення Костянтина Острозького з персонажами «Александрії». Це уподібнення підштовхнуло Ми-

⁸⁴ Александрия. С. 64.

⁸⁵ Древняя русская литература: Хрестоматия. Москва, 1980. С. 31. Цю паралель слушно зауважив коментатор «Історії української літератури» С.К. Росовецький: *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 250.

⁸⁶ *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Москва, 1994. С. 226, 249; *Летописец Еллинский и Римский.* Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. С. 189.

хайла Грушевського до висновку, що в даному творі «мотиви сучасної рицарської повісти» переважають над християнською риторикою⁸⁷.

Проте, з одного боку, не слід забувати, що Сербська «Александрія» традиційно вважається «християнською переробкою» роману Псевдо-Каллісфена. З другого боку, в «Сказанні» маємо низку посилань на церковну літературу – наприклад, на «слово пророческое» (хоча цитується, власне, одне з соборних апостольських послань – Якова (4: 6) або Перше Петра (5: 5)) і «слово святого отця Ефрема» («Слово про воскресіння мертвих» Ефрема Сіріна). Серед наявних у тексті цитат віднаходимо афоризм про «тайну цареву», присутній в іншому зразку панегіричної прози з теренів Великого князівства Литовського – «Похвалі Вітовту»⁸⁸ (щоправда, з посиланням не на біблійне першоджерело (Книгу Товіта 12:7), а на «великого Нифонта», тобто на «Житіє Нифонта Констанцьського»⁸⁹ або на «Слово святого отця Нифонта до вірних», що увійшло до складу популярної збірки «Ізмарagd» та Скитського патерика⁹⁰). Церковних джерел, напевно, сягає, й наведена вище згадка про Родос: там нерідко бували православні паломники на шляху до святих місць⁹¹.

⁸⁷ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208.

⁸⁸ Маємо на увазі пам'ятку, збережену у складі білорусько-литовських літописів короткої редакції; створення цієї версії «Похвали» зазвичай відносять до 1429–1430 рр. (Летописи белорусско-литовские. С. 58-59, 75-76, 108-109). Наявність у «Сказанні» даної цитати трактується фахівцями як результат знайомства його автора з білорусько-литовськими літописами (Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... С. 86) або ж як пряме наслідування «Похвалі Вітовту» (Siemianczuk A. Latorpisy o bitwie pod Orszą // Mówią wieki. 2014. № 9. S. 73). Утім, цьому припущенню виразно суперечить пряма вказівка автора на його джерело, не назване у «Похвалі Вітовту». Гадаємо, йдеться радше про певний топос літератури «величального» спрямування. До речі, у «Похвалі Вітовту» також використано твір про подвиги Александра Македонського – так звану Хронографічну «Александрію» (Докладніше див.: Русина Е. Литературные памятники XV–XVI вв.: наблюдения и заметки // Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 7. Минск, 2014. С. 190-191).

⁸⁹ Див.: Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.): Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. Санкт-Петербург, 1863. С. 227. До речі, Ю. Пелешенко чомусь послідовно називає Нифонта Константинопольським (Див.: Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... С. 86; Історія української літератури у 12 т. Т. 1. С. 670), а А. Семенчук навіть перетворила цього кіпрського єпископа на константинопольського патріарха (Siemianczuk A. Latorpisy o bitwie pod Orszą. S. 73).

⁹⁰ Полетаева Е.А. Выписки из Жития святого Нифонта в древнерусских сборниках // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2011. Т. 10. Вып. 2: Филология. С. 96.

⁹¹ Скажімо, у «Ходінні» до Царгорода диякона Зосими (1419 р.) йдеться про те, що там «сидить от папы римскаго мистр [тобто магістр] велики и все у него крестоносци и

Крім того, військовий тріумф Костянтина Острозького порівнюється у тексті «Сказання» з вражаючим за масштабами подвигом одного зі старозавітних героїв – «сына Ровоамова Авии», царя Юдеї. Цей персонаж не є широковідомим – і, скажімо, один із дослідників чомусь ототожнює Авію із воїном царя Давида Аві-Албоном, або Авіелем (2 Цар. 23: 31)⁹². Натомість інший, В. Ульяновський, аналізуючи вказане порівняння, упевнено твердить, що «біблійний Авія, син Ровоама, онук Соломона (Мф. 1: 7; 3 Цар. 14: 31, 15: 1–8) у канонічному тексті Святого Письма не прославлений як великий воїн і переможець 500 тис. воїнів в один день. Цей образ, вочевидь, має апокрифічне походження або ж автор сплутав біблійних героїв. Саме в цьому біблійному прикладі “ерудиція” підвела автора літопису, що навряд чи помітили його сучасники»⁹³.

Насправді ж «ерудиція» підвела самого В. Ульяновського: адже у Другій книзі Параліпоменон (13:17) маємо оповідь про те, як, воюючи з ізраїльським царем Іеровоамом, Авія поразив «п’ятсот тисяч чоловік відбірних». Цей епізод і використовується у «Сказанні»: згідно з його текстом, Авія знищив «за один день п’ятсот тисяч», а князь Острозький як його героїчний «наслідник» за «3 години на осмьдесят тисяч побил». Характерно, що кількість загиблих московитів оцінюється цифрою, котра фігурує у більшості джерел польсько-литовського походження (у літопису її наведено двічі)⁹⁴.

Непростим є питання про присутній в «Сказанні» фрагмент «слова пророка Исаия, сына Амосова». Нам вдалося з’ясувати, що йдеться про доволі точне цитування апокрифічного «Слова святого пророка Исаия, сына Амосова, с рыданием и с слезами, провидев Духом святым о последних днях», надрукованого півтора століття тому за рукописом XVII–

церковныя люди носящи кресты на левыхъ плечехъ, на портищехъ нашиваны» (Книга хоженій: Записки русских путешественников XI–XV вв. Москва, 1984. С. 134).

⁹² Саўчанка С. Маскоўскі свет вачыма Русі XVI–XVII ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. 2007. Т. 14. Сш. 1-2. С. 27-28.

⁹³ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. С. 9. Те саме стверджується і в іншій праці автора: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 159. Власне, перша книжка В. Ульяновського повністю і без змін увійшла до складу другої – так що надалі не бачимо сенсу в такому «подвійному» цитуванні.

⁹⁴ У цьому зв’язку незрозумілою є заувага Грушевського: «Гіперболічне число побитих Острозьким московців переносить реальну історію Оршанського побоїща в площину баснословних подвигів героїв лицарських романів» (Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208).

XVIII ст.⁹⁵ і досі практично не дослідженого (щоправда, відома болгарська вчена Анісава Мілтенова в електронному листі від 14 грудня минулого року анонсувала свої наміри видати й простудіювати цей апокриф за списками, виявленими нею у Бухаресті, Белграді й Софії).

В цілому, гадаємо, образно-метафоричний ряд «Сказання» не розкриває світогляд і суспільне становище його творця⁹⁶. На нашу думку, не можна безапеляційно стверджувати, що автор був особою світською – навіть якщо узяти до уваги спостереження Грушевського стосовно того, що мова його твору «сильно зближена до світської»⁹⁷. Упевнено можна відзначити інше – те, що він був православним і, в певному сенсі, мав активну життєву позицію. В цьому переконує одне з «темних місць» його твору, котре не раз спантеличувало дослідників. Маємо на увазі твердження книжника про те, що за свої подвиги Костянтин Острозький гідний володіти «самим Божьим градом Иерусалимом», а не те що сидіти на «здешних великих столечных городах».

Деякі фахівці вбачають у цій фразі натяк на «іраціональну ауру довкола постаті князя»⁹⁸, другі – давній епічний мотив «нагороди за подвиг містом»⁹⁹, треті – пряму декларацію права Острозького як «царственої особи» на престоли Литовської й Московської держав або лише на Литву¹⁰⁰. Останнє навряд чи можливо хоча б тому, що у «Сказанні»

⁹⁵ Порфирьев И.Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 17. Санкт-Петербург, 1877. С. 264.

⁹⁶ В. Ульяновський стверджує, що автор «Сказання» представив у ньому «православний вектор порівнянь із низкою історичних діячів світової історії» («Славний для всіх часів чоловік». С. 8). На жаль, нам так і не вдалося з'ясувати, що є питома православного у співставленні Костянтина Острозького з кількома античними та біблійними героями, а також з лицарями острова Родос.

⁹⁷ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208. Утім, Грушевський не трактував це питання однозначно – на відміну від Тиховського, котрий, навпаки, вбачав у творці «Сказання» духовну особу (Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». С. 371). Сучасний дослідник білорусько-литовського літописання В. Чемерицький також схильний пов'язувати «Сказання», як і весь Волинський короткий літопис, з «середовищем православного патріотично налаштованого білорусько-українського духовенства» (Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. Т. 1 (А–К). Мінск, 2007. С. 385).

⁹⁸ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 237–238.

⁹⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 250.

¹⁰⁰ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік». С. 9–10. Щоправда, нижче науковець стверджує, що це вивищення князя «стосується лише особистих якостей та талантів Острозького, але не «божественного права» на владарювання, яке залишається за Жигимонтом та Васи́лієм» (Там само. С. 49); тож його позиція залишається абсолютно незрозумілою. Відзначимо також, що, на думку того-таки автора, Острозький

усіляко вихваляється «великий», «славный» і «великославный» король Сигізмунд I, а князь Острозький виступає лише як його вірний слуга, котрий діяв, керуючись «приказанием и наукой» свого государя, і зміг потішити його гучною перемогою. Відповідно, наприкінці «Сказання» йому також виголошується заздраниця: «Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского!»

На наш погляд, сутність згадки про «здешние великие столичные города» полягає у казусі 1522 р., коли Острозький, котрий уже тримав один «столичный» уряд (віленського каштеляна), став воєводою троцьким¹⁰¹. Як відомо, це спричинило незадоволення литовських магнатів, які покликалися на обмеження, передбачені привілеєм 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, тоді як князь був «схизматиком» і, крім цього, усіляко опікувався інтересами православної церкви). У ситуації, що склалася, Сигізмунд мусив виправдовуватись заслугами Острозького й обіцяв надалі неухильно дотримуватись норм Городельського привілею. Гадаємо, саме до цього моменту й звертається укладач «Сказання», стверджуючи право князя сидіти на «здешних великих столичных городах».

С другого боку, ця репліка дає змогу відкоригувати час створення «Сказання». Як правило, воно фігурує у спеціальній літературі під тією ж датою, що й у тексті літопису: 1515 р. Однак, з огляду на вищесказане, нам здається можливим змістити період його укладення на проміжок між 1522 р. и 1530 р. (часом смерті князя)¹⁰². Очевидно також, що, заочно

«проголошувався гідним визволити святе місто [від іновірців] й стати його правителем – оборонцем святих місць Господніх» (*Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік». С. 10); ідея подібного хрестового походу, звісно, доволі фантастична. На наш погляд, поява в «Сказанні» Єрусалима – відлуння знайомства його автора з паломницькою літературою, звідки він запозичив згадку про Родос.

¹⁰¹ Дуалізм адміністративних структур в ВКЛ був пережитком режиму діархії (Див. про нього, наприклад: *Норкус З.* Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. К., 2016. С. 215–216). Вважалося, що литовський «господар» сидить «на Вилни а на Троцех» (цитуємо привілей Смоленській землі 1505 р.: *Lietuvos Metrika.* Кнуга № 5. Vilnius, 1993. Р. 272).

¹⁰² Білоруська дослідниця А. Семенчук вважає, що «Сказання» побачило світ перед битвою з татарами на р. Ольшаниці, яка відбулась у січні 1527 р. (*Siemianczuk A.* Latorpisy o bitwie pod Orszą. S. 73). На нашу ж думку, наявний у пам'ятці заклик «побивать рать татарскую», який Семенчук тлумачить буквально, не зв'язаний з історичною конкретикою, а має, скоріш, наслідувальний характер (Див. вище про коротку заздраницю Острозьким). Слід також нагадати, що у 1522 р. лицарі-іоанніти покинули Родос – однак навряд чи автор «Сказання», котрий вважав цей острів «градом», орієнтувався у тодішніх міжнародних реаліях.

полемізуючи із супротивниками Острозького, автор «Сказання» апелював до своїх співвітчизників в цілому, а не тільки до єдиновірців.

Загалом його твір навряд чи може служити джерелом даних про битву під Оршею – однак він чимало говорить нам як про її сприйняття сучасниками, так і про способи глорифікації цієї події. Анонімний автор «Сказання» не відзначався, вочевидь, ані письменницьким хистом, ані широким літературним кругозором (віднайденим у нього Ю. Пелешенком), ані гаданою «історичною ерудицією» (яку розгледів В. Ульяновський¹⁰³). Та він, тим не менше, намагався додати битві під Оршею історичних масштабів, а також вписати її у тодішній культурний контекст, піднісши до античних і біблійних аналогій.

Чи можемо ми встановити його ім'я? Гадаємо, що так. Свого часу Грушевський слушно зауважив, що «Сказання» написане «зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви»: для його автора московити не єдиновірці, а політичні вороги¹⁰⁴. Що ж до самого літопису, який містить «Сказання», то, проаналізувавши наявні у ньому звістки, вчений атрибутував його книжнику, котрий суміщав «інтереси до подій волинських, смоленських і митрополичого кліросу», – або ж «якийсь клірошанин, зв'язаний ближче із Смоленськом, використав записки, що походили з двору князів Острозьких»¹⁰⁵.

Такою «ланкою», яка поєднала Смоленськ, Волинь і західноруського митрополита, нам уявляється не один, а група історичних персонажів, стосовно яких ми, на жаль, маємо вкрай скупі дані. У першу чергу, це запис 1525–1526 рр. у пом'янику Києво-Печерського монастиря, куди було внесено «род пана Данилиа Василевича, писаря князя Костянтина Ивановича Острожского, и его жоны Марии»¹⁰⁶. Першими серед їх

¹⁰³ Спочатку в його книзі стверджується, що Острозького співвіднесено «із низкою історичних діячів світової історії, імена яких стали легендою й символом величчя та військового генія», – а трохи нижче у тому самому абзаці відзначається, що всі вони «не є надто популярними образами в літературі» і «усі персональні образи <...> вказують на історичну ерудицію автора» (Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік». С. 8-9). Тут-таки автор, між іншим, спотворює літописний текст, з невідомих причин перетворюючи звернення «О великыи вдатныи витязи литовскии» на характеристику князя («О великыи вдатныи витяз»).

¹⁰⁴ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208.

¹⁰⁵ Там само. С. 198.

¹⁰⁶ Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской Лавры. С. 78. Відзначимо, що поряд (С. 78-79) наявні поминальні записи, зроблені самим Костянтином Острозьким і його писарем і підскарбієм Єрофеєм; з огляду на те, що князя названо тут воеводою троцьким, вони з'явилися у пом'янику не раніше 1522 р. Уточнити цю дату дає можливість нотатка на с. 81, слушно віднесена С.Т. Голубевим до травня 1526 р. (С. IX). Відповідно, запис, який нас цікавить, був внесений до пом'яника десь у 1525–1526 рр.

родичів згадані преосвященний єпископ Варсонофій і «Володимир, в святом крещенні Василій», в якому вгадується батько Данила Васильовича. Що ж стосується владики Варсонофія, то сучасником Костянтина Острозького був тільки один єпископ із таким іменем – смоленський, котрий займав кафедру у 1509–1514 рр. Його попередником у Смоленській єпархії був Йосиф Солтан, котрий у 1509 р. став західноруським митрополитом; крім новацій у церковній і культурній сферах¹⁰⁷, цей архієрей знаний як співктитор Супрасльського монастиря.

Про Варсонофія ж нам відомо те, що на рубежі 1509–1510 рр. він брав участь у роботі скликаного Йосифом Віленського собору¹⁰⁸, а в квітні 1513 р., як і його попередник, звертався до великого князя литовського з клопотанням про підтвердження «льготной грамоты» Смоленській землі¹⁰⁹. Варсонофію довелося стати свідком і учасником капітуляції Смоленська, що його 1 серпня 1514 р. захопили московські війська. Літописці докладно розповідають про роль, яку відіграв владики у тих драматичних подіях.

Після обстрілу міста з гармат там запанувала «скорбь велика». Варсонофій, з огляду на «изнеможение градное и пагубу», вийшов «из

Тодішнє перебування у Києві князя зі своїм почтом, пов'язане, вочевидь, із конфліктом, спричиненим діями печерського архімандрита Антонія (Див.: *Макарий*. История русской церкви. Кн. 5. С. 137). У рішенні Сигізмунда I відсторонити його від управління Києво-Печерським монастирем (17 червня 1525 р.) прямо йдеться про клопотання Костянтина Острозького (Акты ЗР. Т. 2. Санкт-Петербург, 1848. № 135. С. 161-162). Очевидно й те, що Антоній повернув собі архімандрію й закріпив її за собою «до живота», заручившись підтримкою недруга Острозького – Альбрехта Гаштольда (Там же. № 154. С. 189).

¹⁰⁷ *Чистякова М.* Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени // *Latopisy Akademii Supraskiej*. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej. Białystok, 2010. S. 37-48; *Димитрій (Рудюк)*, митрополит. Митрополит Київський, Галицький та усієї Руси Йосиф II Солтан та його роль у захисті прав православних у Польсько-Литовській державі на початку XVI ст. // *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*. Ч. 1. К., 2017. С. 345-361.

¹⁰⁸ Факт присутності Варсонофія на соборі виключає можливість його перебування разом із Василієм III у Новгороді у січні 1510 р.; відповідне літописне повідомлення, яке, без сумніву, є помилковим, наштовхнуло Г.Л. Хорошкевич на припущення про промосковську орієнтацію Варсонофія (*Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. Москва, 1980. С. 122); на безпідставність цієї гіпотези було указано у фаховій літературі (*Кром М.М.* Православные иерархи между Вильно и Москвой (Смоленский епископ Варсонофий: 1509–1514 гг.) // *Наш радавод*. Кн. 4. Гродна, 1992. С. 262-263; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. С. 214-215; *Grala H.* Koľpak Witoldowy czy czapka Monomacha? // *Католицизм в России и православие в Польше (XI–XX вв.)*. Варшава, 1997. С. 52).

¹⁰⁹ *Кром М.М.* Неизвестный привилей Сигизмунда I Смоленску (1513 г.) // *От Древней Руси к России Нового времени*. Москва, 2003. С. 133-139; *Опись архива Посольского приказа 1626 года*. Ч. 1. Москва, 1977. С. 85.

Смоленска на мост и нача бити челом великому князю, прося срока до завтрея». Не отримавши бажаного передиху і повернувшись «со слезами в город», владика організував і очолив депутацію, котра стала просити Василя III взяти місто «с тихостию». По тому відбулися урочистий в'їзд переможця у місто і подячний молебень. «И повеле князь великий владыке смоленскому [быть] на своем столе (тут: єпархії. – *Авт.*)», а решті жителів «дал волю», тобто можливість самим визначити свою долю, зв'язавши її з Москвою або Литвою¹¹⁰. При цьому Василь III щедро обдарував смольнян і, «поустроив свою отчину град Смоленск, как есть лепо его государству», відбув у Дорогобуж¹¹¹.

Однак лояльність нових підданих виявилась ефемерною: вже за місяць «владыка [со] смольняны изменил». За свідченнями літописців, після погрому московського війська під Оршею (8 вересня 1514 р.), Варсонофій відрядив до Сигізмунда «племянника своего Васка Ходыкина с писанием», закликаючи до виправи на Смоленськ. Ішлося про заколот міської верхівки, до якої належали бояри Ходикіни¹¹². Змову було викрито, й коли Острозький підійшов до міста, «надеяся на владыку и на князеи смоленских и панов по их совету», то побачив заколотників повішеними на кріпосних стінах. При цьому намісник Василя III князь Василь Шуйський «прикрасив» зрадників подарунками свого государя: «которо в князя смоленскаго или пана [чем] пожаловал, того с тем и повесил» (за що згодом «князь великий похвалил его»). Вцілів лише Варсонофій: відправлений Шуйським до Василя III в Дорогобуж, він був потім засланий у Спасо-Кам'яний монастир на Кубенському озері (де, між іншим, за півстоліття, після падіння Полоцька, опинився ще один православний архієрей – полоцький архієпископ Арсеній)¹¹³.

¹¹⁰ Про масовий виїзд смоленських бояр див.: *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. С. 205-212.

¹¹¹ Ці події висвітлюються у багатьох писемних пам'ятках, серед яких варто виділити Устюзький літопис, де їх змальовано зі слів очевидця (Устюжский летописный свод: (Архангелогородский летописец). Москва–Ленинград, 1950. С. 103-107). Офіційна московська версія більш тенденційна – взяти для прикладу хоча б картину «веселія неизреченного» у Смоленську, коли його мешканці, «избавльшеся и свободившеся злыа латынска прелести и насилия, възрадовашяся своему истинному пастырю и учителю, православному великому государю, целоваху друг друга» (Иоасафовская летопись. Москва, 1957. С. 163). Щоправда, й нині зустрічаються дослідники, які повністю довіряють цьому опису – через переконаність, що в той період московські володарі звільняли «поневолене католиками і мусульманами православне населення» (Див.: *Михайлова И.Б.* К вопросу о «Смоленском взятии» 1514 г. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования.* 2011. № 2. С. 41-46).

¹¹² *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. С. 193-194, 208-209.

¹¹³ Там же. С. 215; *Grala H.* Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? С. 53.

Нам невідомо, як склалася доля Василя Ходикіна¹¹⁴, – але цілком очевидно, що його син зрештою опинився на службі у Костянтина Острозького. Писарський статус «пана Данилиа Василевича» унаочнює, що затребуваними виявились не військові навички смоленського боярина, а його культурний потенціал, похідний від «кровних» зв'язків з вищим духовенством¹¹⁵. Що стосується його батька, то він, найвірогідніше, безпосередньо контактував з Костянтином Острозьким, котрий здійснював оперативне керівництво антимосковською кампанією; гадаємо, що саме йому, а не Сигізмунду, який перебував у Борисові, адресував своє «писание» владика Варсонофій. Князь, своєю чергою, відомий нам не лише своїми військовими заслугами, а й величезним особистим впливом на долю православної митрополії. Він «був за часів митрополита Йосифа Солтана наймогутнішим покровителем і благодійником західноруської церкви»¹¹⁶, а після смерті Йосифа (1521 р.) – її світським опікуном.

Не хотілося б белетризувати наукову гіпотезу, але, здається, немає нічого неможливого у тому, що Василь Ходикін, знаний як довірена особа владика Варсонофія, був, за лексикою тих часів, «книголюбцем». Після викриття антимосковського заклоту, уцілівши (бо, найвірогідніше, передавши Острозькому «писание» свого дядька, він залишився у таборі литовців), Василь цілком міг опинитися на службі у митрополита Йосифа – колишнього смоленського єпископа, котрий добре знав Варсонофія та інших членів боярського клану Ходикіних. Хтось із них або ж із найближчого оточення Варсонофія міг вивезти із Смоленська неповний список літопису, відомого нині як літопис Авраамки. Його копіюванням для потреб митрополії й міг зайнятися Василь; потім у загальноруський контекст ним було включено літописну пам'ятку, отриману Йосифом Солтаном від Костянтина Острозького. Однак це були не «записки, що походили з двору князів Острозьких», як уявлялось Грушевському, а, скоріше, щорічні нотатки, зроблені у колі володимиро-волинського єпис-

¹¹⁴ Поодинокі згадки про «Ваську» серед чотирьох «Ходикиных сынов» збереглась у Литовській Метриці – у реєстрі, який датується 80-ми роками XV ст. (Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографическою комиссиею. Т. 27. Санкт-Петербург, 1910. Ст. 478); після смоленських подій 1514 р. з братів Василя відомий тільки Федько, котрий продовжував служити Сигізмунду; на литовському боці залишилася й удова його брата Олехна з двома синами (*Кром М.М. Меж Русью и Литвой*. С. 247).

¹¹⁵ Принагідно відзначимо можливість того, що дід Данила прийняв схиму: у вказаному нами поминальному запису третім після Василя (Данилового батька) і Варсонофія (батькового дядька) фігурує «скимник Феогност».

¹¹⁶ *Макарий. История русской церкви*. Кн. 5. С. 126.

копа Вассіана (1486–1497 рр.)¹¹⁷, з котрим останнім часом стали пов'язувати масштабні проекти у царині літописання¹¹⁸.

Василем ці нотатки були доповнені й відредаговані – причому не завжди коректно¹¹⁹; його ж перу належить короткий фінальний запис про здобуття «славного великого града Смоленска» Васи́лієм III, котрий «воеводу смоленського пана Юрья Сологубовича отпустил в Литву, а владыку смоленского Варсонофия звел на Москву»¹²⁰. Як бачимо, у цій звістці єпископа Варсонофія віктимізовано й звільнено від будь-яких негативних конотацій, пов'язаних з його присягою і подальшою зрадою московському володарю¹²¹. Не менш симптоматично, що автор «Сказання про перемогу під Оршею», котрий розширив і розвинув цю звістку, вважає за потрібне повністю відтворити інформацію стосовно Варсонофія – хай навіть цілком недоречно. Розповідаючи про успішний фінал Оршанської битви, він стверджує, що Костянтин Острозький нібито «выгнал з града Смоленска» Васи́лія III (котрий насправді у той час перебував у Дорогобужі)¹²². Звертаючись до князя-тріумфатора, оповідач веде далі: «Великому ж князю Василию пред тобою бежавшу у Московскую сторону,

¹¹⁷ Впадає в око, що волинські звістки літопису охоплюють 1487–1497 рр., тобто період перебування Вассіана у сані єпископа (до його смерті). З другого боку, придворний літописець Острозького, розповідаючи про Молдавську кампанію 1497 р., обов'язково згадав би, що саме в цей час князь став великим гетьманом литовським (Порівн.: Хроника Быховца // ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 165).

¹¹⁸ Маємо на увазі гіпотезу про Вассіана як ініціатора створення Радзивіллівського літопису (Никитин А.Л. О Радзивиловской летописи // Герменевтика древнерусской литературы. Вып. 11. Москва, 2004. С. 526-557).

¹¹⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 200, прим. 3.

¹²⁰ До речі, саме так після падіння Брянська під час московсько-литовської війни 1500–1503 рр. був «сведен на Москву» тамтешній єпископ Іона (Воскресенская летопись // ПСРЛ. Т. 8. Санкт-Петербург, 1859. С. 239; Макарий. История русской церкви. Кн. 5. С. 70).

¹²¹ Порівн. з описом його дій у московському письменстві – наприклад, у Йоасафівському літопису, де цей сюжет позначений кіноварною маргіналією «О владыце Смоленском»: «Епископ же Варсунофеи Смоленский, презрев божественныи суд и поправ своего святительства съвесть и преступи свое обещание и клятву и крестное целование, изменил к государю великому князю» (Йоасафовская летопись. С. 165). До речі, у цьому ж можна було звинуватити й Костянтина Острозького, котрий, перебуваючи у московському полоні з 1500 р., кінець кінцем присягнув на вірність Васи́лію III і саме тому зміг утекти до Литви у 1507 р. (недарма той-таки Йоасафівський літопис зве його «государским изменником» (Там же. С. 166)).

¹²² Зовсім інакше потрактовано події в Йоасафівському літопису, автор якого практично не помітив бойовища під Оршею, але не забув згадати, що «безбожный» Острозький «у града Смоленска не успев ничто же, възвратися с великим срамом», втративши по дорозі частину війська, «панских детей и гетманов», а також «многие возы и телеги с скарбом» (Йоасафовская летопись. С. 166).

у свої восточні гради, и после себе и владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву».

Як бачимо, автор «Сказання» не дбав про його правдивість. Для нього було важливішим вписати в свою оповідь смоленського єпископа, незважаючи на історичний контекст. Хто ж він, цей далеко не безсторонній автор? У світлі його виразного інтереса до особи Варсонофія постає гіпотеза, що ним був син Василя Данило (адже не випадково, поминаючи своїх померлих родичів у 1525–1526 рр., він поставив владу на перше місце, перед батьком і, можливо, дідом). Якимось чином він ознайомився з батьковою працею – можливо, копіюючи її для свого вельможного «роботодавця» (котрий, за нашим припущенням, передав Йосифу Солтану записки Вассіана). Суто особисті інтереси підштовхнули Данила до створення «Сказання», далекого від історичної конкретики¹²³, з пишною похвалою Костянтину Острозькому, в якій знайшлося місце і для перебільшення військових успіхів гетьмана, і для його апології, и для згадки про непересічного родича автора.

Що стосується рукопису, який доніс до нас Волинський короткий літопис, то його появу у Супраслі (перед 1527 або 1532 р.) нескладно пояснити: відомо, що монастирську бібліотеку в різні часи поповнювали книжки з особистого зібрання Йосифа Солтана (наприклад, Пролог 1512 р. роботи дякона Йоакима і його помічників, П'ятикнижжя Мойсеєве, переписане у 1514 р. митрополитом дяком Федором, збірка історичних книг Біблії (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір). Паралельно тут знайшлося місце для рукопису, пов'язаного походженням з Костянтином Острозьким¹²⁴.

Наявність Волинського короткого літопису в Супрасльському монастирі унаочнює запис про його відвідання Сигізмундом Августом у 1544 р.¹²⁵ Про те ж свідчить розрахунок часу з рукопису «Християнської топографії» Козьми Індікоплова, про який йшлося вище: «Как царь турецкий Царьгород посел, тому 107 лет, а как Киев был изжог Менгирей, тому 73 лета»¹²⁶. Цей розрахунок сходиться (вказуючи на 1556 р.) лише на підставі помилкових дат додаткових звісток Волинського короткого

¹²³ Винятком щодо цього є реєстр московських бранців, складений для Костянтина Острозького. Див. його повну версію: Западнорусские летописи // ПСРЛ. Т. 17. Санкт-Петербург, 1907. Ст. 185-188.

¹²⁴ Темчин С. Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола середини XVI века и его антиграф 1494 года // Кнуготуга. Т. 49. Vilnius, 2007. Р. 68-86.

¹²⁵ Супрасльская рукопись. С. 155; Летописи белорусско-литовские. С. 127

¹²⁶ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. С. 102.

літопису, в яких першу подію віднесено до 1449 р., а другу – до 1483 р.¹²⁷ У той час, як уже відзначалося, літопис входив до складу конволюта, згаданого у реєстрі бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як «книга Царственник з летописц[ем]». Згодом цей конволют було розформовано: в бібліотечному опису 1645 р. чотири «книги царские» фігурують паралельно з «кройником руской», званою й за описом 1668 р.¹²⁸

Відтак, у світлі викладеної нами гіпотези Волинський короткий літопис виступає як феномен українсько-російсько-білоруського культурного пограниччя – хоч, зрозуміло, лише у сучасних категоріях. Як слушно наголошують литовські науковці, «при поділі культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, котрі й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим»¹²⁹.

З другого боку, на прикладі Волинського короткого літопису хочеться акцентувати продуктивність дослідження літературних пам'яток початку XVI ст. у щільному зв'язку з політичною історією Великого князівства Литовського. Саме такий підхід допоміг нам атрибутувати ще один твір, пов'язаний із Супрасльським монастирем, – «Сказання про сходження Святого Духа», написане у 1511 р. за велінням сербського воєводи Стефана Якшича вихідцем із Чернігівщини Василем Никольським¹³⁰.

«Сказання» зайвий раз переконує у слушності зауваги М. Грушевського, що на теренах Великого князівства Литовського «не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, – але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості»¹³¹. Тож видається симптоматичним, що Василь Никольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами батьківщини – там, де цього потребувало протистояння двох християнських конфесій. Назад, у Литов-

¹²⁷ Супрасльская рукопись. С. 147; Летописи белорусско-литовские. С. 125. Помилкову дату погрому Києва репродуковано Б. Бучинським: *Бучинський Б.* «Грамота Місаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. Кн. XIII. Київ, 1914. С. 27.

¹²⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 9. Вильна, 1870. С. 204, 242.

¹²⁹ *Морозова Н.А., Темчин С.Ю.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. Т. 2. S. 7.

¹³⁰ Докладніше див.: *Русина О.* Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 12–21.

¹³¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. Київ, 1995. С. 353.

ську Русь, «Сказання» потрапило у середині XVI ст. через той-таки Супрасль, відомий своїми тісними зв'язками з Балканами й, передовсім, з Сербією¹³². Утім, воно не вписалось у тогочасний духовний контекст (згодом ним скористався лише Василь Острозький у творі «Про єдину віру», виданому у 1588 р.).

Наведені нами факти наочно свідчать, що історію вітчизняної книжності на зламі середньовіччя і нового часу, доволі небагатої на оригінальні тексти, слід розглядати з урахуванням факту існування Супрасльського монастиря, який, з одного боку, виступав як транслятор південнослов'янського впливу, а з другого – був самостійним культурогенним осередком. Його потенціал визначався перебуванням на пограниччі соціокультурних традицій, яке вважається сприятливим середовищем для літературно-художньої творчості¹³³ й крос-культурних впливів.

¹³² *Рогов А.И.* Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами. С. 329-334. Зауважимо також авторитетну думку М. Петрова, котрий вважав, що через Супрасль відбувалося посередництво «між давньоруською полемікою з латинянами і між південноруською вченою полемікою, яка розпочалась з кінця XVI ст.» (*Петров Н.И.* Западно-русские полемические сочинения XVI века // Труды Киевской духовной академии. 1894. № 4. С. 535).

¹³³ Див.: *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 177.